

* * *

זיוה שמיר

אלתרמן – במבט חדש ובמבט מחודש

על העיוורון (ב)

על צמד בלדות-הפֶּלָקָה שחיבר אלתרמן בין "כוכבים בחוץ" ל"שמחת עניים"*

* הרחבה של פרק שפורסם בשנת 1989 בספרי "עוד חוזר הניגון". הספר ניתן להורדה בחינם באתר com.zivashamir.www בקטגוריה "ספרים להורדה".

את כל דברי זולתו על "שיר מאור עיניים" הפך אפוא מירון להפקר שכל הרוצה יכול לבוא ולעשות בו כבתוך שלו. לדבריו נעלם השיר "לגמרי" [כך!], עד שהוא, מירון, גאל אותו מן השכחה. ואולם, בעת שבה ביקש מירון לשכוח ולהשכיח את כל מה שנכתב על שיר זה לפניו, כדי שיוכל לצאת ולהכריז "עד שְקִמְתִּי", הוא שכח להוסיף לדיון זה את העיקר, והעיקר כרוך בהבנת כותרת "שיר מאור עיניים", שהעניק אלתרמן לצמד בלדות הפֶּלָקָה שלפניו. את הצירוף הזה הבין מירון הבנה חלקית, שלא לומר לקויה, כפי שניכר מן הדברים שכתב עליו:

"מחול החתונה מתואר כאן כ'יֶשֶׁן וּמְאוֹר-עֵינִים' (צירוף מוזר, ש'מאור העיניים' הנוכח בו מסמך לא את עצם יכולת הראייה אלא את הארת העיניים או את 'האור שבעיניים', ליכטיק אין די אויגן, הניצת במחוללים ובסוככים אותם). לצידו צועדת בעיניים עצומות הדמות השנייה שבחבורה, שהיא לפי שעה צדדית לחלוטין, דמות של צל. זו דמותו המכווצת של כנר סומא המנסר על גבי כינורו בעת שהזקן אדום הזקן מלהיב את קהל המחותנים, ובכך הוא תורם את חלקו הצנוע ל"מאור העיניים" הזר כל כך לסמיותו" [ההדגשה אינה במקור].

מדברים אלה ניפר שמירון החמיץ את המשמעות הכפולה של "מְאוֹר עֵינִים" (שהוא גם שם נרדף למאור פנים משמח וגם שם נרדף לעיוורון כמו חתונה המתוארת בשיר וכמו הכותרת "שמחת עניים" המורכבת מניגודים). הצירוף הַזְאוּגְמָטִי-למראה "יֶשֶׁן וּמְאוֹר-עֵינִים" אכן נראה צירוף מוזר, כדבריו, כי זה טיבה של הפיגורה הקרויה בשם "זְאוּגְמָה", המשובצת תכופות בשירי אלתרמן, ולה תפקיד מרכזי ביצירת הרושם העמום והמוזר של שירים מודרניסטיים אלה. ¹⁴ ואולם, אלתרמן השתמש בצירוף "מְאוֹר עֵינִים" בכפל-לשון – הן במשמעות הליטרלית "הפשוטה" והישירה, הן בלשון סגִי-נהור – ובכך העמיד כדרכו שיר דואלי, שֶתֶּעֱתַע כנראה בפרשניו.

באתר האקדמיה ללשון העברית ניתן לראות שהצירוף המקראי "מְאוֹר עֵינִים" (משלי ט"ו, ל') בא במקורו "במשמעות של 'הצהלת פנים': 'מְאוֹר עֵינִים יִשְׁמַח לֵב' (משלי ט"ו, ל'), אלא שבלשון חכמים ואילך הוא מקובל יותר במשמעות של 'כושר הראייה': 'כהן הסומא באחת מעיניו או שכהן מאור עיניו' (משנה נגעים ב', ג'),", ובלשון סגִי-נהור הוא משמש פינוי לעיוור: "ומאור עיניים הוא" (חגיגה ה' ע"ב). ¹⁵ משמע, הזקן והכנר הסומא שרים שיר "יֶשֶׁן וּמְאוֹר-עֵינִים" – שיר יֶשֶׁן ועיוור – ובהוראה זו הצירוף מאבד את אופיו החידתי, והופך לצירוף שקוף ומובן לגמרי (ועל כן דברי מירון בדבר "מאור העיניים", הַזֵּר [כביכול] כל כך לסמיותו של הכנר, מעידים על אי-הבנת הנקרא).

אלתרמן המביא ב"שיר מאור עיניים" מפי העיוור את תולדותיו של עם ישראל ("כִּי הָשׁוּט גִּלְגָּלִי [...] בְּלִי אֶרְאָה בְּאֶפְלִי בִיד מִי הוּא") מבכה בשיר זה את עיוורונם של היהודים שהלכו בחושך כסומים, לא הבינו את המתרחש ולא ניחשו את הצפוי להם. הם התעלמו מן האותות גם כאשר השוט הונף מעליהם, וזאת בעקבות דברי ביאליק על העם החירש והיבֶּשׂ בשיר הזעם והתוכחה שלו "אכן חציר העם": "הוא לא יִקְצֵץ אִם-לֹא יַעֲרֶנּוּ הָשׁוּט" (אלתרמן ציטט את השורה הביאליקאית הזו, ככתבה וכלשונה, בפתח יצירתו המאוחרת "המסכה האחרונה").

אלתרמן כתב דברים דומים גם בטורו "מכתב של מנחם-מנדל לרעייתו שיינה-שיינדל" שכבר הוזכר קודם. כאן קונן אלתרמן על הפסקת "הניגון" היהודי ("אָף אֵלֶם הַפִּנּוֹר. לֹא נִגּוֹן הוּא

רוֹעֵף / יַעֲזֵן אֵין לוֹ לְמִי לְנַגֵּן עוֹד" (ועל פגמי הסימאון והחירשות של יהודי הגולה שהתקשו לזהות את הסכנה ולפענח את האותות גם כשהם כבר היו חקוקים על הקיר ועל קירות הלב ("עַת נִגְנוּ כְּנוֹרִיָּה בְּתוֹךְ הַלֵּעַ. / הִיא עַל לֵב גְּבוּרִיָּה הִפְתָּה בְּאֶגְרוֹף. / אֲכַל אִישׁ לֹא אָכָה לְשֹׁמֵעַ"). לפני שנים אחדות עסקתי בטור חשוב זה, במאמרי "מנחם מנדל בגלגולו האלתרמני" ("גג", גיל' 39, 2016), ובין השאר כתבתי על משחק-המילים "כחלחל" – "חכלילי" שבשיר "מכתב של מנחם מנדל לרעייתו שיינה שיינדל":

משחק מילים זה [...] קשור לתגובתו הראשונה הראשונה של אלתרמן על השואה שהיתה תגובה אינטואיטיבית, שנתפרסמה בינואר 1940, לפני שהחלו להגיע הידיעות המוסמכות על גורל היהודים בגרמניה ובאירופה כולה.

בכתב-העת "מחברות לספרות" פירסם אז אלתרמן את הבלדה הגותית המבעיתה "שיר מאור עיניים" (כשם חיבורו של ר' עזריה מן האדומים), [...] אֶזְכּוֹרוּ שֶׁל הַזֶּקֶן הַחֲכַלִּילִי בסמיכות לשבִּים הַכַּחֲוֹל של האִישָׁה הַיְּהוּדִיָּה מִטְשֵׁטֶשׁ באמצעות הדמיון הפונטי את ההבדלים בין שני שמות-הצבעים והופך אותם לאיכות אחת, כמקובל בשירת אלתרמן.

שם חיבורו של עזריה מן האדומים הנרמז מכותרת שירו של אלתרמן "שיר מאור עיניים" לא הגיע אפוא לעיניו של דן מירון, שלא הפך את כל גרגירי האבק שבעֲרָמָה שנצטברה, רק את אלה שבספרים. אִילוּ הגִיעוּ אִילוּ מִבְּעוֹד מוֹעֵד הַדְּבָרִים אֹדוֹת הַקֶּשֶׁר לַחִיבוּרוֹ שֶׁל עֲזַרְיָה מִן הָאֲדוֹמִים, יִתְכַּן שֶׁהִיָּה מְגַלָּה אֶת הַטֶּעַם הָעִיקָרִי לְשִׁמּוּשׁוֹ שֶׁל אֶלְתֶּרֶמָן בְּמִלּוֹת הַכּוֹתֶרֶת "מֵאֹר עֵינָיִים".

במקביל לפרדתו מאברהם שלונסקי ומלאה גולדברג, שצידדו בברית-המועצות, חָבַר אלתרמן כידוע לישראל זמורה, בעל "מחברות לספרות" – ההוצאה וכתב-העת שלה. במעבר מ"טורים" ל"מחברות לספרות" התחיל המשורר להתקרב לספרות העברית העתיקה, בת ימי-הביניים והרינסנס, שאותה הוציא זמורה בהוצאת הספרים שלו. בהשתמשו בקנייני הרוח, מורשת הגולה, הפגין בשקט, אך בגאון, התנגדות נחרצת להמלצתו של יונתן רטוש (אך גם של דוד בן-גוריון), לפסוח על לשון חז"ל ועל אוצרות התרבות של הגולה בעת תחייתה של הלשון העברית וחדוש פניו של העם. הוויכוח הזה על האָתוֹס של המדינה שבדרך התנהל במקביל למוראות השואה הראשונים שעליהם הצביע עוזי שביט בספרו "שירה מול טוטליטריות" (2003), שבו כלול, בין השאר, דיון ב"שיר מאור עיניים".

התקרבותו של אלתרמן לחטיבות הספרות העברית שקדמו לספרות ההשכלה ו"דור התחייה" ניפרה, בין השאר בשילובה של שירת ימי-הביניים ב"שמחת עניים",¹⁶ בשיר על "מחברות עמנואל" בסדרה "שירי נוכחים", באזפון של הספר "אריה נוהם" ב"דף של מיכאל", באזכור "לישרים תהילה" של רמח"ל באחד משירי "עיר היונה", באזפון חיבורו של עזריה מן האדומים ב"שיר מאור עיניים", בהקדשת שיר ל"מחברות עמנואל" במחזור "שירי נוכחים", ועוד ועוד. כך הצדיע לסופרי ישראל שהעבירו את הגחלת מדור לדור וכך ביכה את קנייני התרבות של הגולה שאבדו עוד לפני שחיבר את טורו המפורסם "מכתב של מנחם-מנדל לרעייתו שיינה-שיינדל".

מעניין גם לגלות בהקשר זה כי ב-1943, בעיצומם של ימי השואה, עיצב אלתרמן ביצירתו "האפרוח העשירי" את דמותו של גוזל אומלל שנזקק לעזרת אביו, או לעזרת אביו שבשמיים, כדי לצאת אל אוויר העולם ואל אורו. בריחוק מקום עומדת "בֵּית הַדּוֹד אֶדוֹן-עֲזַרְיָה", שכלל אינה חשה במצוקה ו"שָׁרָה מוֹל הָאֶסְפֶּקְלָרְיָה" (האם הכוונה לחיים הנורמליים שחיו תושבי ארץ-ישראל בעת היכתב שיר-הילדים הזה המשקף את המצב היהודי הנואש באירופה בשנת 1943?).

השם התאופורי "עזריה", כשמו של בעל החיבור "מאור עיניים", שימש אפוא את אלתרמן יותר מפעם אחת באותם ימים אפלים שבהם השתולל הזעם הטבטוני וגבה מחיר מקורבנותיו שרבים מהם ישבו וחיכו לשווא לעזרה שתבוא אליהם ממרומים.

ב-1940 רמז אלתרמן רמז בצמד הבלדות שלפנינו לספר "מאור עיניים" (1574) מאת עזריה מן האדומים, כי ספר זה הוא לאמתו של דבר הספר ה"משכילי" הראשון, שעודד את בני העם לשבת דרך-קבע באירופה ולהתערות בה כאזרחים. עזריה מן האדומים, איש הרינסנס האיטלקי ובן דורם של שייקספיר ושל סרוונטס, פתח את התהליך, שקיבל במאה התשע-עשרה –

כשלוש-מאות שנה לאחר צאת ספרו – את ביטויי המלא ביותר בסיסמה הנודעת של "ל גורדון בשירו "הקיצה עמי": "היה אדם בצאתך ויהודי באתך".

אנשי תנועת ההשכלה גילו עניין רב בספרו של עזריה מן האדומים, והוציאוהו בחמש מהדורות שונות (!), כי מצאו קרבה לא מבוטלת בין הגותו להגותם. המשכיל יום-טוב ליפמן צונץ, אבי "תנועת חכמת ישראל", פרסם ב"כרם חמד" ביוגרפיה עברית של רבי עזריה מן האדומים, והציג את ספרו "מאור עיניים" כסנונית המבשרת של חקר היהדות המודרני.

אלתרמן, לעומת זאת, ראה באידאולוגיה המשכילית, שעודדה את העם להתערות באירופה, את מקור הרעה – שורש פורה רוש ולענה – וניבא שגם אחרי השואה יהיו יהודים לא מעטים שיחזרו לאירופה וישאפו לראות בה את ביתם.

אכן, גם פרוגנוזה נבואית מעוררת השתאות כלולה בטורו של אלתרמן על איגרתו של מנחם-מנדל בנוסחו המלא, כפי שהתפרסם לראשונה בעיתון "דבר". כאן קוראים שני הגיבורים בדואט המנוסח בלשון "אנחנו": "אם תקום האמה צרורותיה לצרור / ואל הנה לשוב... לא נתן לגשת / ! אנו, אנו נקרא ונתרה: לא לחזור! / קבר, קבר היא זאת היגשית."

משמע, אלתרמן לא פטר את היהודים מאשמה למצבם. הוא אף ניבא שאותם יהודים ששרדו את השואה וזקפו את גוים בארצם הישנה-חדשה, יחליטו יום אחד לשים שוב את תרמילם על שכם ולחזור לאירופה (האם ראה בדמיונו את התהוותה של הקהילה הישראלית בברלין בדור האחרון? האם ראה בחזון את גורלם המר של היהודים, שנשארו באוקראינה או חזרו אליה לאחר שעלו ארצה ב-1991?

כושרו הנבואי וחזונו מרחיק-הראות של "נתן הנביא" הן אפשרו לו לא פעם לחזות תהליכים שנים רבות לפני שהתחילו להתהוות בפועל. אל מולם של "התלושים" המכינים לעצמם "פלי גולה", ניצבים בטורו של אלתרמן מנחם-מנדל ורעייתו שיינה-שיינדל, שכבר שיחקו על במת ההיסטוריה את תפקידם ב"קומדיה" הזאת, המוצגת בכל דור ודור, ויודעים היטב את סופו המר של החיזיון הטרגי של יהודי אירופה, שסיכוניו רבים מסיכוייו, גם בימי הצלחה וזוהר.

ברומה לדיאגנוזה של לאו פינסקר, גם אלתרמן האמין שדמיונם של היהודים לשונאיהם הגביר את השנאה כלפיהם. בשירו "צלמי היהודים" ("עיר היונה") הראה שהעם שנמלט על נפשו "מרודפים שבעים", נשא עמו לארצו החדשה כליל של פרצופים, שמהם ניבטים אויביו, וודפיו, מבקשי נפשו ושופכי דמו. בעלי השקפת עולם פשיסטית, כמו אלה שעקרו את יהדות גרמניה ממקום הולדתה על יסוד עקרונותיה המפוקפקים של "תורת הגזע", נבהלו מן הרעיון הזה, שאיים על זהותם הנבדלת; דהיינו, שצלמו של "הגזע העליון" וצלמו של היהודי מתלכדים לפעמים לדיוקן אחד, שגבולותיו מטושטשים:

חותם שבעים אמות נשא הוא גר
ומרודפים שבעים הוא נס שלוח
ופני שבעים רודפיו שופכי דמו
הנה צופות עקשו מתוך צלמו.

"שיר מאור עיניים" מוכיח כיצד יכול היה אלתרמן ליטול מוטיב מעורר חלחלה מן הפולקלור, שנתגלגל למרבה האירוניה לספרות הילדים, ולהשתמש בו באופן מפתיע ובלתי צפוי. שיר זה שימש פרולוג לחיבור שירי "שמחת עיניים" שבהם הראה אלתרמן את הפרדוקסלית האימננטית הטבועה בעולמנו – עולם שבו הגבולות בין הרוצח לקרבנו, בין הרודף לנמלט, בין החי למת, הם למצער גבולות חידתיים ומסופקים.

כבר הזכרנו את הדמיון העולה מבין שיטי שיר "מאור עיניים" בין דוד המלך, אדום הזקן, גדול מלכי ישראל, שאחז בכינור והמשיך לחיות לפי האגדה גם אחרי שנקבר במערה ("דוד מלך ישראל חי וקיים"; מסכת ראש השנה כ"ה ע"א), לבין פרידריך ברברוסה, אדום הזקן, קיסר גרמניה וגדול שליטי אירופה בדורו, שנקבר במערה ועתיד לפי האגדה לקום משנת-הנצח שלו.

דמיון זה מוליך אל ההשערה שעלתה לא פעם בדבריהם של היסטוריונים ואנשי-רוח: האנטישמיות היא מחלה חשוכה מרפא, שמקורה בפחד של אומות העולם מפני הדמיון בין הרודף לנרדף. דיאגנוזה כזאת עמדה כאמור בבסיס חיבורו של יהודה-ליב פינסקר "אוטוֹמַנְצִיפִּיצִיָה" – ולימים גם בבסיס ספריו ומסותיו של א"ב יהושע, שחששו מפני התערותו של היהודי בארצות המערב לאור הדמיון המפחיד בין הרוצח לקורבנו (א"ב יהושע הרחיק לכת, וכינה את אירופה בכינוי "בית-הקברות הגדול של העם היהודי").

"שיר מאור עיניים" הוא שיר היסטוריוסופי עמוק שאותו חיבר משורר בן שלושים בלבד – שיר שביחד עם ה"טורים" שנכתבו באותה עת הובילו אל חיבורה של "שמחת עניים" – היצירה השירית הגדולה ביותר שנכתבה על רקע מלחמת העולם השנייה, בספרות העברית ובספרות העולם – לדעת עוזי שביט (אשר בחן לשם קביעה זו את יצירותיהם של ת"ס אליוט, עזרא פאונד, ו-י. אודן ומשוררים גדולים נוספים בני המאה העשרים).

צמד הבלדות שבשיר "מאור עיניים" מבכה את העיוורון הטרגי ש"לאורו" ניתבו יהודי אירופה את גורלם מימי "מאור עיניים" של עזריה מן האדומים ועד "קוצו של יוד" של יל"ג (הנרמז בשירו של אלתרמן "בטרם יום" מתוך "עיר היונה"). יל"ג פתח את שירו במילים: "אִשָּׁה עֲבֵרָהּ מִי יָדַע תִּיָּיֵף? / בַּחֲשֵׁף בָּאת וּבַחֲשֵׁף תִּלְכִּי," מילים שנכתבו בעת שבה עדיין האמין מחברן שיש בכוחה של תנועת ההשכלה למשוך את ההולכים בחושך – את העברים העיוורים – מדרכם הבוצנית והחשוכה ולשנות את פני המציאות היהודית.

למרבה האירוניה הטרגית, מיתרון הפרספקטיבה ההיסטורית מתברר שיל"ג והמשכילים, שהאמינו בכל לב ביכולתם להביא לעמם את אור שְׁמֵשָׁה של ההשכלה, היו בעצמם שרויים בחושך ובעיוורון, כי הרעיונות האוטופיים שהביאו אתם גרמו לרבים להאמין באמונה שלמה שהיהודי יוכל להתערות כאזרח בארצות אירופה ולראות בה את ביתו עד עולם (המשכילים שכחו והשכיחו את הכתובת שעל הקיר – את כל תקדימי העבר שאותו שאין ליהודי עתיד על אדמתם של שונאיו, מבקשי נפשו).

"שיר מאור עיניים" הוא שיר על העיוורון שהניח לעם לנהל את חייו בגולה כניגון כינור אחד ארוך וממושך, שהביא עליו – מבלי שהשכילו רועיו ומנהיגיו ללמדו לראות את הנולד – את אסונו הגדול ביותר בכל הדורות.

הערות:

14. הַזְאוּגְמָה היא פיגורת לשון שבה נקשרים זה לזה באופן שרירותי ופסידו-לוגי מרכיבים שאינם מתאימים זה לזה מן הבחינה הדקדוקית, הסמנטית או הלוגית. את מעמדה של הַזְאוּגְמָה ביצירת אלתרמן איתרתי ותיארתי לראשונה בחקר אלתרמן בספרי "עוד חוזר הניגון" (תל-אביב 1989, עמ' 13-14; 99-104). כיום יש בין חוקרי אלתרמן אחדים, שמעולם לא הזכירו את הפיגורה הזו אפילו פעם אחת לפני שזיהיתי אותה כתופעה מרכזית ביצירת אלתרמן, אך מרגע שהפניתי אליה זרקור הם מרבים להזכירה בכתבתם על אלתרמן, מבלי שחובת ה"מזָכָה האקדמי" (credit) תטריד את מנוחתם.

15. גם הצירוף "סגי נהור" ('רב-אור' בארמית) הוא כידוע כינוי לעיוור (בלשון הפוכה): "רב ששת סגי נהור הָה" (ברכות נ"ח ע"א).

16. לוי, ישראל. "קולות מן העבר בהווה: השפעות השירה העברית בימי הביניים על 'שמחת עניים' של נתן אלתרמן", בתוך: צבי מלאכי (עורך), "שירה וסיפורת", תל-אביב 1977, עמ' 33-66.

17. יש הסבורים שהמילים "דָּחָה אֶדְמוֹן בְּצֶל צֶלְמוֹן" שבפיוט "מעוז צור" מרמזות לקיסר פרידריך ברברוסה, שיזם את מסע הצלב השלישי, וטבע בנהר במזרח תורכיה בדרכו לארץ-ישראל. הקיסר הגרמני הצליח לכבוש בדרכו לארץ את העיר איקוניון (הנרמזת כנראה בשם "צלמון") שהיתה בירתה של מדינת ליקאוניה שבמרכז אסיה הקטנה.

זיוה שמיר

* חלקו הראשון של מאמר זה פורסם ב"חדשות בן עזר", גיליון 1775 מיום 22.8.2022.